

Petr Kmínek Dan Vondrouš
 Mojmir Vlašín Juraj Flamik Tomáš Ratinger
 Tomáš Hájek Jan Plesník Ivan Dejmal
 Martin Říha Anna Matoušková
 David Jech František Jelínek
 Igor Michal Tomáš Tomsa
 Václav Mazín Zbyněk Dočkal
 Blažena Křížová Svatomír Mlčoch
 Jaroslav Pražan Karolína Šulová
 Kamila Matoušková Dalibor Strásky
 Pavel Kovář Jiří Fencel Jan Kender
 Jaroslav Šubr
 Zbyněk Bouček
 František Pelc
 Jiří Malínský
 Václav Čilek
 Ivan Vorel
 Oleg Suša
 Jan Piňos

TÉMA PRO 21. STOLETÍ

KULTURNÍ KRAJINA - aneb proč ji chránit?

Kolektiv autorů

TÉMA PRO 21. STOLETÍ
KULTURNÍ KRAJINA

aneb proč ji chránit

stavy „není vše předem prohrané, protože lidé chtějí do megalopolis?“. V rozvojových zemích asi většina venkovanů sama nechce, nebo „chce“, až když je drastickou situací a změnou okolností nucena utíkat do slamů a brlohů velkoměst jako je Ciudad de México či Dillí. Čech může dojíždět za prací možná zatím ne příliš pohodlně, ale ani příliš daleko, aniž by musel opouštět vlastní bydlení na venkově. Anebo bude megalopole z celých Čech? Pak se nikdo nebude muset stěhovat. Získat práci bude ale stále více záviset na kvalifikačních stupních a adaptivitě v podmínkách trhu práce (i u nás je zatím největší růst nezaměstnanosti u lidí se základním vzděláním) a nikoli na rozvoji trhu s byty. Nejsou-li byty, nemusíme se bát masového vylidnění venkova, pakliže si lidé budou moci dovolit pružně cestovat za prací. Tam, kde to nebude možné, mohou nastoupit různé cesty dotací v kombinaci se svépomocí samotných občanů, nepřímého podpoření tvorby pracovních příležitostí. Udržet a revitalizovat evropskou kulturní krajinu může pružnější a provázanější koncepce územní politiky, která bude stimulovala aktivní přístup samotných občanů k péči o kulturní krajinu a tím i o svou kvalitu života, umožňovala kombinovat vhodně strategické rozhodování s lokálními iniciativami atd. Jisté je zatím to, že nelze ani zobecňovat, ani předpovídat bez přihlídnutí k rozdílným situacím a specifikám regionalizace území, změnám a vlivům, včetně dopadů globalizace.

LITERATURA:

- BAUMAN, Z.: Globalizace. Důsledky pro člověka, MF, Praha 1999
CASTELLS, M.: The Information Age. Economy, Society and Culture, Vol 1.: The Rise of the Network Society, Blackwell Publishers, Oxford 1996
SASSEN, S.: „The Urban Complex in a World Economy“, in International Social Science Review, 1, 1995, pp.43-62
SKLAIR, L.: Sociology of Global System, Harvester, Hamstead 1991
Statistická ročenka České republiky, ČSÚ, Praha 1998
Vnitřní migrace v České republice, ČSÚ, Praha 1998

PhDr. Oleg Suša CSc., (ročník 1947) vystudoval historii a sociologii na FF UK. Pracuje nyní na Filosofickém ústavu AV ČR a přednáší například na Filosofické fakultě UK. Jeho jméno je zmiňováno ve dvou mezinárodních Who is Who (například IBC Cambridge). Publikuje v domácím a mezinárodním odborném tisku na ekologická a sociologická témata. Spolu s Rudolfem Kolářským vydal monografii „Filosofie a současná ekologická krize“. Nyní pracuje na rozsáhlé monografii na téma globalizace.

PAMĚŤOVÁ STRUKTURA KRAJINY A PAMÁTNÉ KAMENY

Václav Cílek

Krajina a paměť

Středoevropská krajina je stejně tak přírodní jako kulturní fenomén daný různými způsoby využívání krajiny, jako je zemědělství podmiňující vznik kulturní stepi, rybníkářství, horské a podhorské pastevectví nebo hornictví. Na řadě našich chráněných území nechráníme ani tak „přírodu“, ale specifický a dlouhodobě stabilizovaný typ prostředí daný interakcí člověka a prostředí. Činnost člověka až do 19. a někde až do 50. let 20. století krajinu spíš obohacovala než ničila. Důležitým mezníkem se staly zejména napoleonské války, po kterých dochází k demografickému růstu a agrárně-industriální revoluci, jejíž výtěžky mají další pozitivní dopady na růst evropské populace. Zejména zavádění průmyslových hnojiv a pícního jetele přispělo k odstranění hrozby hladu, vedlo k další specializaci výroby a uvolnilo pracovní síly pro průmyslovou výrobu. Zároveň jsou napoleonské války jedním z posledních mezníků, kdy se širší lidové masy ztotožňují s úmysly vládců a dobrovolně přijímají životní styl založený na skromnosti nebo dokonce na chudobě. Hromadné vystřízlivění vede k dodnes živému postoji docílit bez ohledu na prostředí co nejvyšší životní úroveň (Schama 1995).

Životní styl, demografický tlak i malý počet lidí přímo na krajině závislých (v zemích Evropské unie okolo 10 max. 15 %, v USA jen asi 5 %) vede k nezájmu o prostředí a k degradaci celých krajiných celků, ale právě v posledních letech si celkovou ztrátu krajiny uvědomuje stále víc ochranářů, památkářů a urbanistů, což po celé Evropě i u nás vyúsťuje do programů péče o krajinu. Cílem tohoto sdělení je upozornit na jev, který J. Jeník (1970) označuje jako „homeostázi krajiny“ a o které hovoří J. Sádlo jako o krajině autoregulaci nebo dokonce o kybernetice krajinného génia loci (Sádlo 1994). V obou případech je nositelem autoregulace či homeostáze paměť krajiny. Paměť je definována Slovníkem spisovné češtiny (Academia, Praha 1994) jako „způsobilost uchovávat vjemy a vybavovat je“. Sádlova definice je ještě přímější: „Paměť je schopnost regenerovat někdejší stav.“ Podobně považuje J. Jeník homeostázi krajiny za „stav, při němž hlavní činné prvky a hlavní řetězy vazeb krajinného systému jsou udržovány autoregulačními ekologickými procesy v quasistické stabilitě a při němž nedochází ke vzniku

katastrofických zvrátů“ (Jeník 1970). Paměť krajiny tedy úzce souvisí s jejím udržitelným životem. Samotné slovo „paměť“ je složeno z předpony „pa“ či „po“ znamenající opakování děje, něco, co se děje stále znovu a slova „mnít“ tedy myslet (viz V. Machek: Etymologický slovník jazyka českého, Academia, Praha, 1971). Paměť je něco opakovaně myslitelného a tím i schopného regenerace, je něčím, co může zachránit před katastrofickým zvrátem.

Hlavní prvky paměťové struktury krajiny

1. Reliéf. Základní paměť krajiny je dána jejím reliéfem, který určuje zejména směr vodních toků a hydrologický režim oblasti. Dojde-li ke změně reliéfu, jako např. při těžbě uhlí, je paměť krajiny nenávratně ztracena.

2. Klima a mikroklima má zásadní vliv na vznik a vývoj ekosystémů a často i reliéfu krajiny.

3. Substrát. Určuje a ovlivňuje druhové bohatství fauny a flóry, je nositelem mikrobiálního prostředí. Substrát může být naprosto odlišný od geologického podloží - příkladem jsou vápnitá spraše na jinak oligotrofním podloží nebo kyselé, dekalifikované výplně závrťů uprostřed krasových planin.

4. Využití a péče o krajinu. Představují lidský vklad do přírodních procesů. Paměť se zde projevuje zejména tím, že lidská sídla jsou opakovaně zakládána na stejných místech, trvá rozdělení krajiny na zemědělskou a lesní, po staletí jsou udržovány základní komunikace mezi sídly.

Paměť a citová hodnota krajiny

Ne vždy chráníme tu krajinu, která nám přináší užitek, ale téměř vždy jsme citliví ke krajině, kde se cítíme doma a kterou máme rádi. Kulturní antropologové znají celou řadu způsobů, jak dosáhnout onoho pocitu domova - patří mezi ně vytvoření optického a duchovního středu teritoria, vymezení jeho hranic, pojmenování krajiny pomístními názvy a polidštění krajiny pomocí příběhů a pověstí vázících se k určitému místu (Librová 1988, Matoušek 1991). Celá záležitost funguje i opačným směrem - pocit domova ztrácíme tam, kde došlo k narušení horizontu, kde nevnímáme hranice (např. stavba dálnice změní mentální mapu krajiny a její vymezení), kde mizí pomístní názvy i lokální příběhy. Zdaleka ne všichni místní patrioti vědomě počítají s tímto mnohokrát popsáním antropologickým pozorováním, ale jeho skutečnost dosvědčují akce ekologických iniciativ i publikace vydávané v místních muzeích. U regionálních publikací pozorujeme velké

množství titulů vázících se k místním pověstem, ke kapličkám, smírčím křížům a památným stromům (z mnoha publikací jmenujme alespoň Kozák 1995, Hrušková a Turek 1995).

Podobně u celé řady akcí ekologických iniciativ, ať jsou již racionalizovány různými způsoby, vnímáme jako jeden z hlavních motivů zachování pocitu krajiny domova. Analyzujeme-li tento pocit pomocí pláten krajinářů nebo na fotografiích české krajiny - viz např. fotografie Jana Reicha v monotematickém čísle Ochrany přírody věnované péči o krajinu (51,9, 1996) - všimneme si několika základních motivů. Je to polní cesta, kříž nebo boží muka, chalupa ve stráni, pole a strom zasazený lidskou rukou. Zvláště objekty jako jsou kapličky, upravené studánky, lípa v polích jsou místy, kde prostřednictvím lidského objevujeme a prožíváme krajinu. Jsou to místa kontaktu světa lidí a světa přírody. Právem jim věnujeme velkou pozornost, protože jimi velmi často začíná náš vztah ke kraji přerůstající v péči..

Přítom je důležité, že ráz středoevropské krajiny a její krása vznikla intenzivním využíváním, že krásné a hospodárné (dnes bychom řekli ekologické a ekonomické) nestály v protikladu, ale dotvářely se navzájem. A. Stifter (1805-1868) v povídce „Popsaná jedlička“ (svazek „Hvozd“, str. 123, Růže, České Budějovice, 1968) popisuje: „*V hloubce pod Skalou mají obyvatelé Horní Plané na slunci záhony, na nichž pěstují časné zjara sazenice zelí a později je přesazují na pole. Není známo, proč si lidé vyvolili toto místo, tak vzdálené od jejich obydlí, ale děje se tak po staletí. Lidé zkrátka říkají, že se jim zelí z žádného jiného místa na polích tak dobře nevyvede jako odtud, a pokusy, které podnikali dole v zahradách dopadly špatně a sazenice později na polích zašly..... Na skály totiž celý den svítí slunce, takže se v nich nashromáždilo teplo a udrželo se v nich déle než na jakémkoliv jiném místě.*“ Tento úryvek je výstižným popisem trpělivého experimentování s krajinou a nalezení dlouhodobých ekonomicky i ekologicky využitelných mezí. A to je možné jen v krajině, kde trvá paměť. Z dnešního pohledu pak nález podobného typu jako je políčko mezi skalami vysoko nad šumavskou obcí představuje hádanku - bez Stifterova textu bychom nikdy neodhadli, že sloužilo k pěstování zelných sazenic.

Památné kameny

Památková péče počítá s pojmy jako je krajinový monument nebo památné místo. Podobně používá ochrana přírody výraz památný strom a rozumí jím starý či významný strom nějakým způsobem domněle či historicky spjatý se slavnými

okamžiky českých dějin, se slavnými osobnostmi nebo lidovými příběhy (viz např. Hrušková a Turek 1995). Domnívám se, že podobně je zapotřebí uvažovat i o památných kamenech. Jedná se obvykle o menší přírodní, člověkem jen málo upravené kameny či skály, které jsou spjaty buď s historickými osobami a událostmi nebo častěji s místními pověrečnými vyprávěními nebo lidovým kultem světců. Příklady takových kamenů mohou být prehistorické vztyčené kameny jako Bába u Drahomyšle, Zkamenělý pastýř u Klobuk nebo skaliska jako Lechův kámen v předpolí kourimského hradiště či kameny domněle i právem spjaté s historickými osobami jako Sealsfieldův kámen v Poďyjí nebo Máchův „Kostničí kámen“ u Kokořína.

Dalším příkladem, ale i impulzem k napsání této úvahy byl nález dnes již téměř neznámého, ale předcházející nejméně čtyři století hojně navštěvovaného kamene poustevníka Ivana v Bytízi u Příbrami. Kámen leží na samém okraji areálu uranové šachty č. 16, kde byl umístěn jeden z největších trestaneckých táborů 50. let a jeho přežití bych proto považoval za nepravděpodobné. Jedná se o plochý 120 cm vysoký a 5 m dlouhý, nepravidelně trojúhelníkový balvan granodioritu okrajové typu středočeského plutonu. Pluton zde vystupuje jako zlomový svah vyvýšený oproti kontaktně metamorfovanému proterozoiku. Maximum uranového zrudnění je vázáno na několik set metrů širokou kontaktní zónu rozlámanou příčnými zlomy za vzniku mladovariských karbonátových žil. Kontakt je zde zrudněn ve vertikálním rozsahu téměř 1600 m, ale ložiskově nejdůležitější úsek leží v hloubce asi 1000 m pod povrchem. Kámen sv. Ivana leží na úpatí vrchu tradičně nazývaného vrch sv. Ivana, kde bylo lokalizováno několik zlatých dolů vázaných na krátké křemenné žíly nebo na rýžoviska mezi Bytizem a Dubencem. Celá oblast je známa jako Staré hory a její hornický rozkvět spadá před 19. století. Zlatonosné doly byly otevřeny ještě v roce 1915, ale bez význačného úspěchu (Morávek et al. 1992). Dnešní povrch kopce je pokryt jednak drobnými granodioritovými skalkami a balvany, jednak mělkými rýhami sledujícími zlatonosné struktury.

Na kameni je vztyčen žulový, 3 m vysoký kříž s rozvilinou, nápisem S. IWAN a letopočtem 1829. Na kameni je vyryto několik křížů a monogramy asi z 19. stol. Místa je patrné přitesání jakýchsi klekátek. Zvláštností kamene jsou dvě polootevřené skalní misky. Na západní straně kamene se jedná o mírně upravenou polovinu skalní misky o průměru 50 cm a hloubce 40 cm. Pod křížem na v. jv. cípu kamene nalezneme spojitou, dvoudílnou polootevřenou depresi o šířce 90 cm, hloubce 35 cm a délce 140 cm. Tato deprese, ve které se dá pohodlně ležet, vedla ke vzniku pověsti o tom, že zde odpočíval sv. Ivan, ačkoliv stopy v kamenech jsou v lidovém podání v Čechách obvykle připisovány sv. Vojtěchovi anebo čertům.

Tyto rysy kamene byly dobře známy již Bohuslavu Balbínovi (1621-1688), který kámen důkladně popisuje: „*Směřem k Bytízu se rozkládá hvozď s mohutnými stromy, hustou doubravou a celý zježený skalami. Je proslulý zvěří, zejména stády kanců, která se v létě a na podzim převalují v jeho mokřinách. Uprostřed hvozdu se tyčí mohutné skalisko v podobě kříže a trojhranu, navštěvované odedávna procesími. Jeden velký kříž a mnoho jiných zabodnutých tam do země dodává té končině posvátnosti. Lid pak tomu místu říká kámen sv. Ivana, jak to pojmenování převzal od předků. Ivan prý onu skálu obýval, zde se dlouho zdržoval a den i noci trávil na modlitbách. Nemálo stop této jeho činnosti lze vidět na kameni. Kámen se rozestupuje, což je dílo lidských rukou, takže můžeš na jednom místě pohodlně ležet (velká miska), na druhém podle libosti sedět a číst (malá miska), na dalším se zase modlit. Zkrátka máš pohodlí, ať ležíš nebo sedíš. Sám jsem to vyzkoušel.*“

Závěr – paměťová kostra krajiny

V krajině jako přírodním a kulturním fenoménu (S. Schama ve své pověstné knize „Paměť a krajina“ dokonce ukazuje, že bez krajiny není ani kultury) potřebujeme udržet nejenom kostru ekologické stability, ale také paměťovou strukturu. Ta je dána přírodními podmínkami a využíváním krajiny člověkem. Zatímco ve vlasteneckém 19. století byly centrem pozornosti návštěvníků středověké hrady odkazující k hrdé, rytířské minulosti nebo romantické skalnatiny jako domácí analogie alpské krajiny, tak se zejména v posledních letech pozornost přesouvá na památné stromy, kameny, kapličky a prehistorické objekty. Pozorujeme zde posun od nacionálně chápané krajiny ke krajině „ekologické, harmonizující a mýtické“. Je proto správné věnovat stejnou pozornost, s jakou dbáme o památné stromy, také památným kamenům, historickým úpravám studánek, hradištím a vztyčeným kamenům, kombinacím volně stojících plastik a stromů a drobným sakrálním i profánním objektům citlivě zasazeným do krajiny, protože jimi velmi často začíná citová vazba ke krajině domova, jež nakonec vyústuje ve vyváženější vztah k životnímu prostředí.

RNDr. Václav Cílek CSc. (1955) vystudoval přírodovědeckou fakultu, obor ložisková geologie. Zároveň se věnoval speleologii a historickému podzemí. Dodnes působí jako vedoucí oddělení Exogenní geologie a geochemie na Geologickém ústavu AV ČR. Pracoval na projektu Interkosmos (měsíční vzorky), později na problematice uranového zrudnění. Posledních deset let se věnuje kvartérní geologii. Publikoval asi 200 odborných prací, řadu esejů, spolupracoval na několika filmech.